

Жуковська В. М.,

к.е.н., доц., докторант кафедри менеджменту, Київський національний торговельно-економічний університет, м. Київ

СОЦІАЛЬНО-ЕТИЧНІ ДИСОНАНСИ У ТОРГІВЛІ ТЮТЮНОВИМИ ВИРОБАМИ ТА АЛКОГОЛЬНИМИ НАПОЯМИ

***Анотація.** Розглянуто соціально-етичні аспекти відповідальності підприємства торгівлі і виробників тютюнових виробів/алкогольних напоїв, проаналізовано зарубіжний досвід. Розкрито соціальні наслідки споживання тютюнових виробів для здоров'я громадян України. Визначено, що соціально-етичні протиріччя споживання тютюнових виробів/алкогольних напоїв проявляються у декількох площинах: виробництві й реалізації тютюнових виробів (це сприяє наповненню державного бюджету), виникненні захворювань населення, що поступово призводить до втрати генофонду нації (це витрати бюджетних коштів на лікування громадян), проблемі утилізації тютюнових відходів. Запропоновано інституційні заходи соціального впливу на зменшення обсягів споживання тютюнових виробів (алкогольних напоїв) для молоді в Україні.*

Ключові слова: етичне споживання, соціальний вплив, тютюнові вироби, алкогольні напої, охорона здоров'я, куріння, штрафні санкції, довкілля.

Zhukovska V. M.,

Ph.D., Associate Professor, Doctoral Candidate of the Department of Management, Kyiv National University of Trade and Economics, Kyiv

SOCIAL AND ETHICAL DISSONANCES IN TRADE OF TOBACCO PRODUCTS AND ALCOHOLIC BEVERAGES

***Abstract.** Socio-ethical aspects of the responsibility of the enterprise of trade and manufacturers of tobacco products / alcoholic beverages and foreign experience are analyzed. The social consequences of the consumption of tobacco products for the health of citizens of Ukraine are disclosed. It is determined that the socio-ethical contradictions of consumption of tobacco products / alcoholic beverages are manifested in several planes: the production and sale of tobacco products (this contributes to the filling of the state budget), the emergence of diseases of the population, gradually leads to the loss of the gene pool of the nation), the problem of recycling tobacco waste. The institutional measures of social impact on the reduction of consumption of tobacco products (alcoholic beverages) by young people in Ukraine are suggested.*

Keywords: ethical consumption, social impact, tobacco products, alcoholic beverages, health care, smoking, penalties, environment.

Постановка проблеми. Важливість соціальних питань для окремих секторів економіки знаходиться в зоні особливої уваги суспільства і громадськості. Це стосується підприємств тих галузей, продукція і послуги яких шкідливо впливають на навколишнє середовище, здоров'я дітей, населення тощо. Мова йде про торгівлю тютюновими виробами, екологічні аспекти діяльності автотранспортних підприємств, шкідливі викиди автозаправних станцій та використання неякісного пального, продаж безакцизних та контрафактних товарів (алкогольні напої, тютюнові вироби), зловживання і недобросовісні практики у цих напрямках діяльності тощо. Найбільшу загрозу здоров'ю людини здійснює продаж тютюнових виробів, у т.ч. нелегальний. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я [14], від наслідків табакокуріння щороку помирає 3,5 млн. жителів планети

(близько 10 тисяч смертей щодня), кількість вичурених сигарет в рік становить більше трильйона штук, що у грошовому еквіваленті складає 400 млрд. доларів на рік.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соціально-етичні аспекти взаємодії підприємства зі споживачами у сфері товарного обігу, посилення соціальної відповідальності компаній і поширення соціальних практик підприємств внутрішньої торгівлі щодо етичного споживання товарів розглядалися у наукових роботах таких вчених, як В. Апопій, І. Копич, О. Нестуля [1], А. Мазараки, Є. Ромат, Г. Алданькова та ін. [2, с. 148-210]. На проблематиці сутності та принципів етичного споживання акцентувалася увага у роботах Ф. Котлера, М. Старра (Starr) [3, 4] та ін. Теренда, Н. О. Слободян, К. Юрїїв

[5, с. 160-162] та Г. Левченко і О. Волк у процесі власних емпіричних досліджень [6] виявили ризики впливу куріння на поширеність хвороб системи кровообігу та безробіття в Україні (у Південно-Східному, Південному та Північно-Східному регіонах). Соціально-ціннісні аспекти підвищення відповідальності підприємств торгівлі висвітлювались автором у роботі [7]. Зростає увага з боку громадських організацій щодо негативного впливу вживання алкогольних напоїв та тютюнових виробів підлітками.

Постановка завдання. Метою статті є обґрунтування пропозицій щодо посилення державного впливу на усунення негативних наслідків порушення правил торгівлі тютюновими виробами та алкогольними напоями, а також розробки відповідних заходів із урахуванням вивчення сучасних світових практик щодо регулювання споживання тютюнових виробів та чинного правового поля в Україні. Для вирішення поставлених завдань використовувалися сучасні теоретичні та практичні методи наукового пізнання (узагальнення і порівняння, методи економічного і статистичного аналізу, індукції), що найбільше відповідають тематиці проведеного дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Тютюнова галузь уже декілька років є однією з вагомих статей наповнення державного бюджету. За даними державної статистики України [8], витрати населення на купівлю алкогольних напоїв та тютюнових виробів у 2016 році становили 70,3 млрд грн (табл. 1), або майже третину (30,8%) від обсягу товарообороту продовольчих товарів. Серед позитивних тенденцій необхідно відмітити, що обсяг споживання

тютюнових виробів і алкогольних напоїв у фізичному вимірі (в цінах 2015 року) з 2014 по 2016 роки скорочується. Так, продаж тютюнових виробів 2015 року в цінах 2014 року (тобто фізичний обсяг) склав 71,3% від продажу 2014 року, фізичний обсяг 2016 до 2015 року – 95,1%.

Фізичний обсяг товарообороту алкогольних напоїв у 2015 році склав 89,1% продажу 2014 року та у 2016 році – 97,1% 2015 року. Водночас відмітимо, що у структурі загального товарообороту частка продажу алкогольних напоїв та тютюнових виробів залишається досить високою – 12,6%, лінія тренду – повільно позитивною (рис. 1).

На обсяги торгівлі тютюновими виробами суттєво впливає факт монополізації ринку. На сьогодні в Україні ринок тютюнових виробів контролюють чотири глобальних виробники: “Філіп Морріс Україна”, JTI, “Імперіал Табакко Україна” і “ВAT Україна”. Їхня сумарна частка ринку становить, за даними Антимонопольного комітету України, 98% [13]. В 2010 р. з’явилася компанія ТОВ ТК “Мегаполіс-Україна” (з російським капіталом), яка за три роки повністю монополізувала ринок оптової торгівлі тютюновими виробами. Рішенням АМКУ [13, с. 189-191] під тиском суспільства на ТОВ “Тедіс-Україна” було накладено штраф у 431,2 млн грн за зловживання монополістичним становищем на загальнодержавному ринку дистрибуції сигарет. Втім, за січень-березень 2017 року місцеві бюджети отримали 221,53 млн грн акцизного збору від TEDIS Ukraine. Також компанія сплатила 77,98 млн грн податку на додану вартість та 15,77 млн грн податку з доходів найманих працівників. До бюджетів Фонду соціального страхування та Пенсійного фонду України (ЄСВ) TEDIS Ukraine перерахувала 14,42 млн грн.

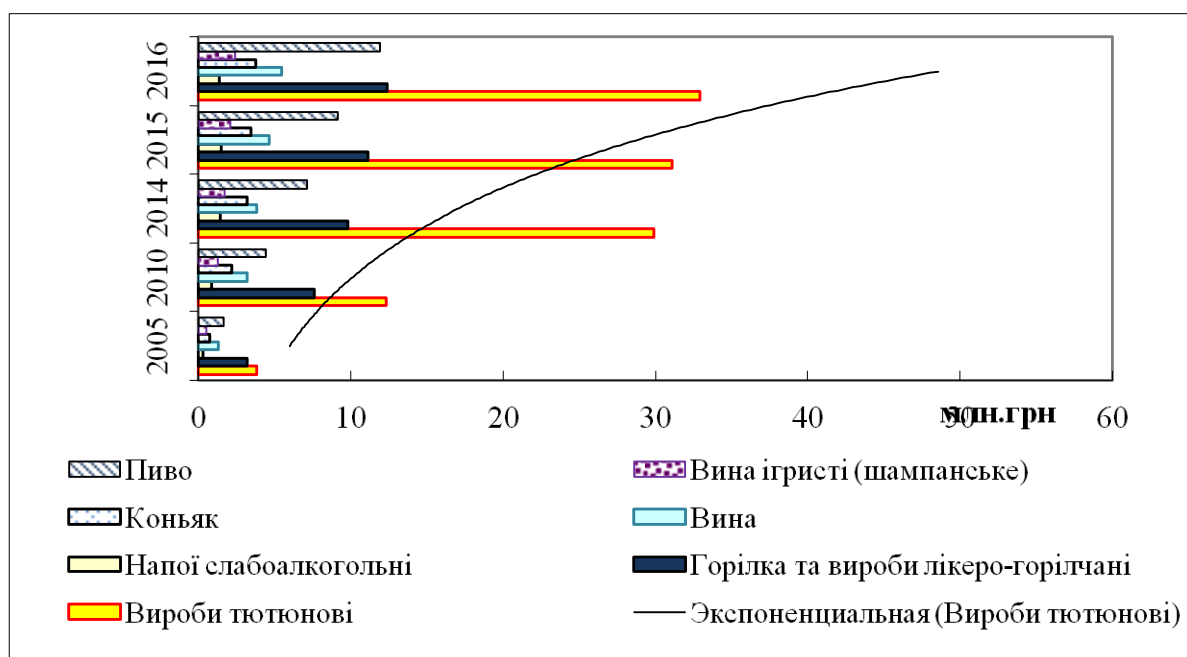

Рис. 1. Витрати населення на купівлю алкогольних напоїв та тютюнових виробів в Україні

Високі надходження до бюджету від підприємства, однак, не враховують, скільки державних коштів витрачається на лікування онкохворих на рак легенів, закупівлю ліків від алергічних захворювань тощо. На сайті ТОВ “Тедіс-Україна” [15] зазначено: “Соціальна орієнтація компанії проявляється в рівних можливостях для кар’єрного зростання кожного працівника, соціальній захищеності, на гідну оплату та умови праці”. Більше того, підприємство випускає вищих навчальних закладів, які досягли повноліття, пропонує привабливі умови за програмою стажування студентів.

Це такий собі соціально-етичний дисонанс, який проявляється у виробництві й реалізації тютюнових виробів (це сприяє наповненню держбюджету), з одного боку, та виникненні захворювань населення (витрати держбюджету на лікування) й проблемі утилізації тютюнових відходів, - з іншого. За даними ВООЗ, Україна знаходиться на 11 місці серед усіх країн за рівнем використання сигарет [17]: більше 10 млн активних курців, що складає третину працездатного населення. Крім того, куріння - це чинник багатьох захворювань: щорічно від куріння Україна втрачає 100-120 тисяч осіб, що становить 13% усіх смертей, з них близько 20% випадків смерті від раку легенів, а випадки смертей від серцево-судинних хвороб серед курців у два рази вищі, ніж серед тих, хто не палить.

У контексті етично-правової діяльності органи державної, місцевої влади через суспільні інститути, громадські організації можуть впливати на обсяги споживання тютюнових виробів та алкогольних напоїв. Прийнята Рамкова конвенція ВООЗ із боротьби проти тютюну була ратифікована Законом № 3534-IV (3534-15) від 15.03.2006 року. За даними МВФ, Україна знаходиться на 106 місці у світі за показником ВВП із доходом на душу населення всього у 3575 тис. доларів США, тоді як в Німеччині рівень доходів на душу населення становить 44558 тис. доларів США, а у Великобританії - 39,604 тис. доларів США. Наслідками відповідного диспаритету в поєднанні зі складною фінансово-економічною ситуацією та низькою купівельною спроможністю в Україні стало зростання обсягів нелегальної торгівлі тютюновими виробами до 9,2% (за даними досліджень TNS) [9]. Неузгодженість національної політики акцизного оподаткування призводить до популяризації контрабанди та забруднення території. Як зазначає експерт, паперові акцизні марки фактично не несуть інформації про автентичність товару для представників підприємств торгівлі чи споживачів. Сучасні цифрові технології є більш ефективними засобами контролю за сплатою акцизного податку та протидії тіншового обігу тютюнових виробів [18, с. 30]. В Україні реальне зростання цін на тютюнові вироби вдвічі випереджає інфляцію (індекс споживчих цін), у той час як купівельна спроможність українців залишається на низькому рівні. Відповідно до Директиви Ради ЄС № 64 від 2011 року та № 118 від 2008 року загальне мито на сигарети має становити не менше ніж 60% від середньозваженої роздрібною ціни, а

акцизне мито - не менше ніж 90 євро за тисячу сигарет незалежно від середньозваженої роздрібною ціни [18]. Країни-члени ЄС не можуть встановлювати нижчі ставки, проте верхня цінова межа без обмежень. У таких країнах, як Німеччина, Великобританія, Люксембург, Франція, Італія, роздрібною ціною пачки сигарет становить близько 6 євро за пачку [18]. Незважаючи на високі ціни, громадяни названих країн витрачають значно меншу частку свого бюджету порівняно з українцями. Причиною цього є стабільний рівень доходів.

У Конвенції зазначено, що сигарети й деякі інші вироби, що містять тютюн, є високотехнологічними виробами, які розроблені таким чином, щоб створювати й підтримувати залежність, і що багато компонентів, які містяться в них, та дим, який вони виділяють, є фармакологічно активними, токсичними, мутагенними й канцерогенними; залежність від тютюну класифікується в основних міжнародних класифікаціях хвороб як окремий розділ. За різними оцінками, в світі викидається близько одного мільйона тонн недопалків в якості відходів, що часто є причиною великих пожеж (близько 7% лісових пожеж), пошкодження майна, смерті людей. Недопалки є найбільш поширеними токсичними відходами (до 34% від загального обсягу сміття) і, всупереч поширеній думці, вони не розкладаються повністю. Крім того, токсичні хімічні речовини в недопалках являють собою загрозу для водних екосистем і прісноводних мікроорганізмів, оскільки період розкладання може зайняти до 12 місяців у прісних водах і до п’яти років в морській воді. В Україні почала діяти програма рециркуляції сигарет: компанія TetraCycle розробила програму утилізації сигарет, в якій кожна людина або організація у віці старше 21 років може збирати і відправляти сигаретні відходи.

Водночас, якщо підприємство торгівлі свідомо обирає товари, створені з порушенням етичних, технологічних, екологічних норм, то воно навряд чи відрізняється від недобросовісного виробника. За даними перевірки, найбільш поширеними порушеннями були роздрібною торгівля алкогольними напоями за цінами, нижчими від встановлених мінімальних оптово-відпускних та роздрібних цін; продаж алкогольних напоїв на розлив суб’єктом господарювання без статусу суб’єкта громадського харчування; торгівля тютюновими виробами за цінами, вищими від максимальних роздрібних цін; реалізація алкогольних напоїв та тютюнових виробів без наявності відповідних ліцензій; продаж тютюнових виробів із полиць самообслуговування; зберігання та реалізація алкогольних напоїв та тютюнових виробів без марок акцизного податку; роздрібною торгівля тютюновими виробами поштучно. Так, Антимонопольним комітетом України у 2016 році було припинено правопорушення щодо намагання недобросовісних суб’єктів господарювання маніпулювати свідомістю (вводити в оману) людей. Так, ТОВ “Сімферопольський вино-коньячний завод” реалізував у торговельних мережах алкогольний напій, на етикетці якого була розміщена інформація (Позначення “Scotch WHISKEY” асоціюється у 95% опитуваних із шотландським віскі), що вводила в

оману споживачів. Дії ТОВ визнані неправомірними, оскільки порушили ст. 15 Закону України “Про захист від недобросовісної конкуренції” [13, с. 206-207].

Законом України [12] введені суттєві обмеження щодо торгівлі та споживання тютюнових виробів, зокрема забороняється куріння тютюнових виробів, електронних сигарет і кальнів: у ліфтах і таксофонах у приміщеннях та на території закладів охорони здоров'я; у приміщеннях та на території навчальних закладів; на дитячих майданчиках; у приміщеннях та на території спортивних і фізкультурно-оздоровчих споруд та закладів фізичної культури і спорту; у під'їздах житлових будинків; у підземних переходах; у транспорті загального користування, що використовується для перевезення пасажирів; у приміщеннях закладів ресторанного господарства; у приміщеннях об'єктів культурного призначення; у приміщеннях органів державної влади та органів місцевого самоврядування; на стаціонарно обладнаних зупинках маршрутних транспортних засобів.

Кампанія по боротьбі з курінням, що розгорнулася у всьому світі, спричинила масові судові позови колишніх курців або їх родичів проти тютюнових компаній. Курцями подаються в суди і виграються тисячі позовних заяв про виплату багатомільйонних компенсацій. Перший випадок виплати компенсації за шкоду здоров'ю від куріння зареєстрований у 1988 році в Нью-Йорку. Виробника цигарок “Лігетті груп” було визнано частково винним у смерті жінки Р. Чіполлоне від раку легенів. Компанія виплатила їй чоловіку понад 400 тисяч доларів. Загальна сума позовів людей, що підірвали своє здоров'я на сигаретах Philip Morris, сягає 150 мільярдів доларів [10]. Втім, варто наголосити: тютюнові компанії

здійснюють значні соціальні інвестиції, наприклад Philip Morris підтримує розвиток стоматологічних і комп'ютерних систем. Українським курцям, що зазнали збитки від тютюнової індустрії, подавати позови, на жаль, нікуди.

Протягом останніх років в Україні суттєво зросли акцизи й, відповідно, ціни на тютюнові вироби, але набагато нижче у порівнянні з європейськими країнами. Тому постійно з'являються повідомлення про нові факти контрабанди цигарок: окрім традиційних хабарів на митниці, використовують підземні тунелі, гелікоптери, безпілотні літальні апарати та інше. Найбільш дієвий метод боротьби з контрабандою - це створення нових робочих місць та підвищення рівня доходів населення. Відомі численні факти контрабанди тютюнових виробів та алкогольних напоїв з Росії в Україну. Окрім того, що така контрабанда підриває інтереси легальних українських виробників, фінансово збагачує бойовиків, виробництво товарів контролює ФСБ. Так, восени 2016 року було зафіксовано більше ста випадків отруєння сурогатним алкоголем.

У розробці заходів антитютюнової кампанії Україна не є лідером. У багатьох країнах світу введені величезні штрафи за паління в громадських місцях (табл. 2). Наприклад, у Бутані палити взагалі заборонено: за продаж тютюну, сигарет - штраф \$225 при тому, що середня зарплата у цій країні - менше \$20 у місяць. У Німеччині в закон про медичне страхування зроблена поправка: внесок некурячого на 40% менше, оскільки, за статистикою, він лікується рідше. Відомо, що в Німеччині виділяється час на перекури. Але для тих, хто добровільно відмовився від паління, цей час підсумовується і додається до відпустки. У Швеції студент, який хоче

Таблиця 2

Штрафні санкції за куріння у різних країнах

Країна	Заборона паління: причина, місце паління	Розмір штрафу
Бутан	Продаж сигарет, куріння у громадських місцях	225 дол.
Турція	Куріння в усіх публічних місцях, будь-яка реклама і показ тютюнових виробів	до 4300 дол.
	За викинутий недопалок не в сміттєвий бак	18 дол.
Сінгапур	За викинутий недопалок не в сміттєвий бак	500 дол.
Угорщина	Куріння у недозволених місцях	125 дол.
Фінляндія	Куріння в громадських місцях	150 дол.
Швеція	Куріння в громадських місцях	500 євро
Великобританія	Куріння на стадіоні	2500 євро
Ірландія	За куріння в громадських місцях його власнику	10 тис. євро
Німеччина	Куріння в громадських місцях його власником (у т.ч. водіям таксі в машині)	1000 євро
Греція	Куріння в громадських місцях	3-10 тис. євро
Франція	Куріння в громадських місцях	68 євро
Японія	Куріння в громадських місцях його власником	135 євро
	Куріння у заборонених місцях	500 дол.
США	Штрафи за куріння залежно від штату й особи (юридичної або фізичної)	250-1000 дол.

Джерело: адаптовано за даними [16].

отримати стипендію, має кинути палити, за рішенням фонду, який розподіляє стипендії [16]. Якщо звернутися до світового досвіду, то необхідно відзначити, що за куріння в недозволених місцях беруться великі штрафи: у США стягнення сягає до 1000 доларів, в Сінгапурі, Швеції, Японії - 500 доларів, Бельгії - 480 доларів тощо. У порівнянні з іншими країнами в Україні штраф мізерний - від 51 до 170 грн. у разі вчинення порушення вперше, від 170 до 340 грн. у разі повторного протягом року вчинення порушення.

Оцінюючи, наскільки зазначена тема проблематична, сприйняття підприємства торгівлі як соціально відповідальної компанії іноді асиметричне. Споживач вільний у виборі товарів та послуг, але, на жаль, в Україні питання доброчесності торгівлі тютюновими виробами та алкогольними напоями не набуло належної підтримки у держави та громадянського суспільства. Одна з причин - низький рівень захисту приватної власності, корупція. Значна частина фінансових коштів (у т. ч. і торгових компаній) виведена з обігу економіки і знаходиться за межами України.

Таблиця 3

Правове регулювання та шляхи впливу на обсяги споживання тютюнових виробів та алкогольних напоїв в Україні

Інститути впливу	Зміст впливу	Засоби впливу
Верховна Рада України	Забороняється <i>продаж</i> пива (крім безалкогольного), алкогольних, слабоалкогольних напоїв, вин столових та тютюнових виробів: 1) особами, які не досягли 18 років; 2) у приміщеннях та на території навчальних та закладів охорони здоров'я; 3) у приміщеннях спеціалізованих торговельних організацій, що здійснюють торгівлю товарами дитячого асортименту або спортивними товарами, а також у відповідних відділах універсальних торговельних організацій; 4) у закритих спортивних спорудах (крім пива у пластиковій тарі); 5) з торгових автоматів; 6) на полицях самообслуговування (крім тютюнових виробів у блоках та алкогольних, слабоалкогольних напоїв, вин столових, пива); 7) поштучно (для тютюнових виробів, крім сигар); 8) у споживчих упаковках, що містять менш як 20 сигарет; 9) з рук; 10) у невизначених для цього місцях торгівлі.	Штраф - 6800 грн. (пропозиція - підвищити штраф до 20 тис. грн)
Кабінет Міністрів України	Ліцензування роздрібною торгівлі : - плата за ліцензію на роздрібну торгівлю алкогольними напоями, крім сидру та перрі (без додання спирту), становить 8000 гривень на рік на кожний окремий, зазначений у ліцензії електронний контрольно-касовий апарат, що знаходиться у місці торгівлі; - на роздрібну торгівлю тютюновими виробами на кожне місце торгівлі - 2000 гривень	При несвоєчасній оплаті – анулювання ліцензії, штраф
Виробник або імпортер тютюнових виробів	Встановлення максимальної роздрібною ціни на тютюнові вироби, яка наноситься на пачку, коробку або сувенірну коробку тютюнових виробів разом із датою їх виготовлення	ДФС, захист прав споживачів (результати перевірок)
Місцеві органи влади	Заборона на торгівлю та споживання тютюнових виробів та алкогольних напоїв у торговельній мережі: - на час проведення масових заходів; - у вечірній та нічний час.	ДФС, попередження, штраф
Засоби масової інформації	Соціальна реклама здорового способу життя, антиреклама споживання алкогольних напоїв та тютюнових виробів, інформування про шкоду здоров'ю	Антиреклама, навчальний відеоконтент
Громадські організації	Профілактична, просвітницька робота, реалізація тематичних соціальних проектів серед молоді; інформування у соціальних та медіаресурсах	Громадський контроль, інформування
Школа, заклади освіти	Формування ідеї серед підлітків, що курити – це не модно, пропаганда здорового стилю життя. Розробка навчальних матеріалів у вигляді комп'ютерних симуляцій.	Обговорення, інформування, контроль, тестування

Джерело: авторська розробка

¹ Закон України “Про державне регулювання виробництва і обігу спирту етилового, коньячного і плодового, алкогольних напоїв та тютюнових виробів”, введений в дію Постановою ВР № 482/95-ВР від 19.12.95 із змінами.

Очікування стейкхолдерів відносно підприємств торгівлі в Україні не занадто високі, зважаючи на законодавче регулювання і потужне лобювання у власних інтересах великих компаній та наявного тінювого сектора, який “не сплачує” жодного податку. В результаті, хоча норма прибутку на капітал в Україні в разі перевищує світовий рівень, підприємства торгівлі відчувають брак як власних, так і позикових фінансових ресурсів. Для досягнення соціальних цілей у сфері охорони здоров'я та довкілля на законодавчому рівні необхідне врегулювання проблем податкової та цінової політики стосовно тютюнових виробів та алкогольних напоїв (табл. 3), підвищення штрафів за порушення правил торгівлі, розробка регламентних заходів контролю при знищенні контрафактної тютюнової та алкогольної продукції, що вилучається правоохоронними органами.

Слабка антитютюнова пропаганда серед молоді, доступна ціна на сигарети в Україні, політика зацікавленості органів влади у прибутках та внеску в національний бюджет тютюнових компаній – все це негативно позначається на соціально-фізичному здоров'ї населення України, зниженні продуктивності праці, втраті генофонду нації. Куріння починається в підлітковому віці, а тому в цей період необхідно вести масову просвітницьку роботу (ефект досягається у партнерській діяльності школи, навчальних закладів, місцевих органів влади), демонструвати проактивну рекламу здорового способу життя в соціальних мережах, на телебаченні.

Висновки і перспективи подальших досліджень у даному напрямі. В Україні є величезний порівняно з іншими країнами соціально-економічний потенціал, але не сформована принципова соціально відповідальна позиція суб'єктів господарської діяльності й органів державної влади для його реалізації на благо майбутніх поколінь: ціна за пачку сигарет в Україні є низькою і доступною для молоді. Проаналізовано досвід різних країн щодо заборони торгівлі тютюновими виробами у порівнянні з Україною. Запропоновано вжиття інституційних та локальних заходів для зменшення обсягів споживання тютюнових виробів та алкогольних напоїв в Україні. Акцентовано увагу на необхідності посилення адресної поінформованості серед дітей та молоді у загальноосвітніх закладах про наслідки впливу вживання тютюну й алкоголю для здоров'я, їх наркотичний характер та смертельну небезпеку. Подальші дослідження будуть спрямовані на розробку соціальних механізмів етичного споживання та соціальної відповідальності підприємств торгівлі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Внутрішня торгівля України: проблеми і перспективи розвитку : монографія / [І. Копич, О. Нестуля, В. Апопій та ін.; за ред. В. Апопії, П. Балабана]. – Львів : Новий світ, 2014. – 565 с.
2. Соціально-етичний маркетинг : монографія / [А. А. Мазаракі, С. В. Ромат, Г. В. Алданькова та ін.; за заг. ред. А. А. Мазаракі, С. В. Ромат]. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2013. – 328 с.
3. Котлер Ф. Лі Н. Корпоративна соціальна відповідальність. Як зробити якомога більше добра для вашої компанії та суспільства [Текст] / Котлер Ф. Лі Н.; [пер. з англ. С. Яринич]. – К. : Стандарт, 2005. – 302 с.
4. Starr M. A. The social economics of ethical consumption: Theoretical considerations and empirical evidence, 2009 – No.07 URL: <http://www.american.edu/cas/economics/research/papers.cfm>.
5. Теренда Н. О. Хвороби системи кровообігу та соціально-екологічні фактори ризику / Н. О. Теренда, Н. О. Слободян, К. Є. Юрїїв // Здобутки клінічної і експериментальної медицини. – 2017. – № 3. – С. 159-163.
6. Левченко Г. М. Соціальна відповідальність у контексті тенденцій етичного інвестування / Г. М. Левченко, О. М. Волк // Механізм регулювання економіки. – 2011. – № 2. – С. 183-190.
7. Жуковська В. М. Соціальний вектор розвитку підприємств торгівлі / В. М. Жуковська // Науковий вісник Херсонського державного ун-ту. – 2014. – № 7. В.2 – С. 201-205. – (Серія: Економічні науки).
8. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publbtorg_u.htm.
9. Тютюнова галузь залишається джерелом поповнення скарбниці [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.visnuk.com.ua/uk/publication/19-tyutyunova-galuz-zalishayetsya-dzherelom-popovneniya-skarbnitsi?issue=5551>.
10. Про заходи щодо попередження та зменшення вживання тютюнових виробів і їх шкідливого впливу на здоров'я населення : Закон України від 16.12.2012 р. №2899-15 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2899-15>.
11. Наповнення бюджету шляхом вдосконалення акцизної політики в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.hlb.com.ua/ua/pressa/publications/344.html>.
12. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обмеження споживання і продажу пива та слабоалкогольних напоїв : Закон України від 21.01.2010 №1824-17 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1824-17>.
13. Звіт Антимонопольного комітету України за 2016 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.amc.gov.ua/amku/doccatalog/document?id=133712&>.
14. Світ проти тютюну: історія та сучасні методи боротьби проти куріння [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cikavosti.com/svit-proti-tabaku/>.
15. Tedis Ukraine сьогодні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tedis-ukraine.com.ua/about/information>.
16. Штрафи за куріння в різних країнах світу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zsz.pp.ua/shtrafi-za-kurinnya-v-riznix-kra%D1%97nax-svitu/>.

17. Тютюнопаління викликає 90% випадків захворювання на рак легенів – статистика [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unn.com.ua/uk/news/1637260-tyutyunopalynnya-viklykaie-90-vipadkiv-zakhvoryuvannya-na-rak-legeniv-statistika>.

18. Консультація експерта HLB // Моніторинг біржового ринку. – 2014. – № 7(26). – С. 28-30.

REFERENCES

1. Vnutrishnia torhivlia Ukrainy: problemy i perspektyvy rozvytku, Kopych I., Nestulia O., Apopij V. ta in. (2014), *Novyj svit*, L'viv, 565 s.

2. Sotsial'no-etychnyj marketynh, A. A. Mazaraki, Ye. V. Romat, H. V. Aldan'kova ta in. (2013), *Kyiv. nats. torh.-ekon. un-t*, K., 328 s.

3. Kotler F. Li N. (2005), *Korporatyvna sotsial'na vidpovidal'nist'. Yak zrobyty iakomoha bil'she dobra dlia vashoi kompanii ta suspil'stva* [Tekst], Standart, K., 302 s.

4. Starr, M. A. (2009), *The social economics of ethical consumption: Theoretical considerations and empirical evidence*, - No.07, available at: <http://www.american.edu/cas/economics/research/papers.cfm>.

5. Terenda, N. O. Slobodian, N. O. and Yuriiv, K. Ye. (2017), *Khvoroby systemy krovoobihu ta sotsial'no-ekolohichni faktory ryzyku, Zdobutky klinichnoi i eksperymental'noi medytsyny*, № 3, s.159-163.

6. Levchenko, H. M. and Volk, O. M. (2011), *Sotsial'na vidpovidal'nist' u konteksti tendentsij etychnoho investuvannia, Mekhanizm rehuliuвання ekonomiky*, № 2, s. 183-190.

7. Zhukovs'ka, V. M. (2014), *Sotsial'nyj vektor rozvytku pidpriemstv torhivli, Naukovyj visnyk Khersons'koho derzhavnoho un-tu*. Serii ekonomichni nauky. № 7, v. 2, s. 201-205.

8. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy, available at: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publtorg_u.htm.

9. Tiutiunova haluz' zalyshaiet'sia dzherelom popovnennia skarbnytsi, available at: <http://www.visionuk.com.ua/uk/publication/19-tyutyunova-galuz-zalishayetsya-dzherelom-popovnennya-skarbnitsi>.

10. Pro zakhody schodo poperedzhennia ta zminshennia vzhyvannia tiutiunovykh vyrobiv i ikh shkidlyvoho vplyvu na zdorov'ia naselennia: Zakon Ukrainy vid 16.12.2012 r. №2899-15, available at: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2899-15>.

11. Napovnennia biudzhetu shliakhom vdoskonalennia aktyznoi polityky v Ukraini, available at: <https://www.hlb.com.ua/ua/prensa/publications/344.html>.

12. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy schodo obmezhenia spozhyvannia i prodazhu pyva ta slaboalkohol'nykh napoiv: Zakon Ukrainy vid 21.01.2010, №1824-17, available at: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1824-17>.

13. Zvit antymonopol'noho komitetu Ukrainy za 2016 rik, available at: <http://www.amc.gov.ua/amku/doccatalog/document?id=133712&>.

14. Svit proty tabaku: istoriia ta suchasni metody borot'by proty kurinnia, available at: <http://cikavosti.com/svit-proti-tabaku/>.

15. Students'ka prohrama, available at: <http://tedis-ukraine.com.ua/ua/internship>.

16. Shtrafy za kurinnia v riznykh krainakh svitu, available at: <http://zsz.pp.ua/shtrafi-za-kurinnia-v-riznix-kra%D1%97nax-svitu/>.

17. Tiutiunopalinnia vyklykaie 90% vpadkiv zakhvoriuvannia na rak leheniv – statystyka, available at: <http://www.unn.com.ua/uk/news/1637260-tiutiunopalynnya-viklykaie-90-vipadkiv-zakhvoriuvannya-na-rak-legeniv-statistika>.

18. Konsul'tatsiia eksperta HLB, *Monitorynh birzhovoho rynku* (2014), № 7(26), s. 28-30.